

EUROPINĖ SEMIOTIKA ŠIANDIEN

Kęstutis Nastopka

Vilniaus universiteto Literatūros istorijos ir teorijos katedros profesorius

Semiotika šiandien nebemadinga. Kai 1966 m. Algirdas Julius Greimas leido savo *Struktūrinę semantiką*, epitetą „struktūrinė“ jam įpiršo leidėjas, tvirtindamas, kad tai leis papildomai parduoti porą tūkstančių knygos egzempliorių. Dabar struktūralizmo madą pakeitė dekonstrukcija ir postmodernizmas.

Metodologinių madų kaita – rimta problema. Humanitarinių mokslų „lauke“ (Pierre'o Bourdieu sąvoka) padėtis keičiasi kaip žaidimų aikštelėje. Kad neiškristum iš žaidimo, turi įvertinti naujus partnerių ar varžovų ėjimus ir adekvačiai į juos atsakyti. Bet į mokslą pretenduojančiai disciplinai ne mažiau pavojingas ir lengvabūdiškas mados vaikymasis. Kai semiotika ėmė darytis nebemadinga, Greimas džiaugėsi, kad dabar bus galima ramiai kurti rimtą „mokslinį projektą“. Pasak Jurijaus Lotmano, ir Sovietų Sąjungoje, ir Vakaruose semiotika patyrė išbandymų laikotarpį. Sovietų Sąjungoje ji buvo kaltinama, nutylima arba nedrąsiai pakenčiama dėl ideologinių priežasčių. Vakaruose ji patyrė išbandymą mada – išpopuliarėjo ne dėl mokslinių interesų. „Tačiau nei persekiojimai, nei mada, kad ir kaip tai vertintų pašalinė auditorija, neturi lemiamos įtakos mokslinių idėjų tvermei. Čia viską lemia koncepcijų turiningumas.“¹

Mados laikotarpiu semiotikai arba struktūralizmui buvo priskiriami įvairių sričių tyrinėjimai – Claude'o Lévi-Strausso struktūrinė antropologija, Roland'o Barthes'o ir Julios Kristevos literatūrinė kritika, Gérard'o Genette'o naratologija, Michelio Foucault kultūros filosofija. Greimas siūlė pripažinti visus: „Semiotikai yra visi tie, kurie save laiko semiotikais“. Bet tam, kad mokslinė disciplina taptų pažinimo instrumentu, ji turi epistemologiškai apsispręsti. Semiotikos lauke varžosi dvi epistemologinės nuostatos – europinė ir amerikinė semiotika.

Europinės semiotikos išeities taškas – Ferdinando de Saussure'o (1857–1913) kalbos ženklo teorija ir ja grindžiamas semiologijos – kitų ženklų sistemų aprašymo – projektas. Paryžietiškoji Greimo semiotinė mokykla remiasi Louiso Hjelmslevo modifikuota Saussure'o teorija, papildydama ją Vladimiro Propo pasakojimo sintaksės, Romano Jakobsono fonologijos, Maurice'o Merleau-Ponty fenomenologijos idėjomis. Nuo Saussure'o einanti kalbos samprata per rusų formalizmą ir Prahos struktūralizmą veda ir į Tartu–Maskvos mokyklą, pirmiausia siejamą su Lotmanu. Lotmano „Struktūrinės poetikos paskaitos“² ir Greimo *Struktūrinė semanti-*

¹ Юрий Лотман, *Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история*, Москва: Языки русской культуры, 1996, 5.

² Юрий Лотман, „Лекции по структуральной поэтике, вып. 1 (Введение, теория стиха)“, *Труды по знаковым системам* 1, Tartu, 1964, 15.

ka³ žymi dviejų savarankiškų semiotinių mokyklų susiformavimą. Lietuvos semiotikai, susibūrę apie Vilniaus Greimo semiotinių studijų centrą, brendo veikiami šių dviejų tradicijų.

Amerikos semiotika kildinama iš Charleso Sanderso Peirce'o (1837–1914) loginių tyrinėjimų, kuriuos susistemino, apibendrino ir išpopuliarino Charlesas Williamas Morrisas⁴. Po Antrojo pasaulinio karo ryškiausias amerikinės semiotikos propaguotojas buvo Thomas A. Sebeokas.

Teorinė ir geografinė semiotikos erdvė ne visada sutampa. Greimo semiotika turi daug šalininkų Lotynų Amerikoje, Kanadoje, Korėjoje, net Burkina Faso. Energingų Peirce'o pasekėjų yra Prancūzijoje, Danijoje, Suomijoje. Tame pačiame Bolonijos universitete amerikinės semiotikos nuostatų nuosekliai laikosi Umberto Eco, o Greimo tradiciją tęsia Paolo Fabbri. Romane *Rožės vardas* Eco savo oponento vardą ir gimtinę priskyrė vienuolyno bibliotekininkui, o vėliau abatui Pauliui iš Riminio (Paolo di Rimini), kuris ryte ryja knygas, bet – kaip ir jo bendravardis – ne itin mėgsta rašyti. Kaip ir daugelis romano personažų, jis „pasitraukia“ neaiškiais aplinkybėmis. Kito bibliotekininko – senojo Alinaro – varde atpažįstame Algirdo Greimo vardo anagramą.

Greimo semiotika, kitaip nei teigia *Tarptautinių žodžių žodynas*, nėra „mokslas, tiriantis ženklus ir ženklų sistemas“. Kalba laikoma ne ženklų sistema, o reikšmės struktūrų junginiu. Tekstas yra ne ženklų sąveikos vieta, o ištisinė reikšmė. Greimo semiotika tiria tai, kas yra prieš ženklą ir po ženklą. Neapsiribodama ženklų sis-

temų aprašymu, ji suvokia reikšmę kaip procesą. „Reikšmė yra ne kas kita, kaip kalbos vieno lygmens į kitą, vienos kalbos į kitą, skirtingą transponavimas, o prasmė – ne kas kita, kaip ši *perkodavimo* galimybė.“⁵ Pats Greimas semiotiką vadindavo ne mokslu, o moksliniu projektu, nustebusiems vakariečiams pareiškdamas, kad tai ir yra jo „gyvenimo prasmė“.

Gana tiksliai pagrindines Greimo semiotikos nuostatas Vilniuje skaitytoje paskaitoje yra apibūdinęs Jeanas Marie Flochas: viena vertus, tai – aprašymas sąlygų, kuriomis reikšmė gali būti sukurta arba suvokta; kita vertus, tai – metodologija, skirta visiems, kuriems prisieina kurti, analizuoti arba „valdyti“ ženklus ir reikšmės procesus.

Šiandien kalbama apie du Greimo semiotikos etapus. „Standartinei semiotikai“, be *Struktūrinės semantikos*, priskirtume pirmąjį *Apie prasmę* tomą, Maupassant'o novelės „Du draugai“ monografinę analizę ir aiškinamąjį semiotikos terminų žodyną⁶. Šiuose darbuose formuluojama diskurso visuminės reikšmės teorija, numatomos reikšmės aprašymo procedūros, siūloma koherentiška mokslinė metakalba.

Pagrindinė semiotinės analizės procedūra – skirtumų tarp reikšmės elementų konstatavimas ir tų skirtumų vertės nustatymas. Analizuojamuose tekstuose siūloma skirti kelias reikšmės pakopas arba reikšmės lygmenis: diskursyvinį, naratyvinį ir loginį-semantinį. Pastarąjį Greimas schematiškai išreiškia semiotiniu kvadratu. Remiamasi prielaida, kad generatyviniame reikš-

⁵ Algirdas Julius Greimas, *Semiotika. Darbų rinktinė*, Vilnius: Mintis, 1989, 81.

⁶ Algirdas Julien Greimas, *Du sens. Essais sémiotiques*, Paris: Le Seuil, 1970; Algirdas Julien Greimas, *Maupassant. La sémiotique du texte: exercices pratiques*, Paris: Le Seuil, 1976; Algirdas Julien Greimas; Joseph Courtés, *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Paris: Hachette, 1979.

³ Algirdas Julien Greimas, *Sémantique structurale. Recherche de méthode*, Paris: Larousse, 1966.

⁴ Charles William Morris, *Foundations of the Theory of Signs*, Chicago: Chicago University Press, 1938.

mės take nuo abstrakčiausių loginių priešpriešų („elementariųjų reikšmės struktūrų“) per naratyvines programas, aktantų santykius einama prie paviršinio diskursyvinio lygmens – konkretaus teksto figūrų. Analitiniame reikšmės pavos take tomis pačiomis pakopomis pereinama atvirkštine tvarka.

Greimo *Struktūrinė semantika* žymi posūkį nuo leksinio semantinių laukų tyrimo į teksto kaip reiškiančiosios visumos analizę, nuo sistemos prie ją suponuojančio semiotinio proceso. „Mes vis labiau ir labiau atsisakome laikyti prasmę linijiniu ir vienaplanu reikšmių susiejimu tekstuose ir diskursuose...“, – rašė Greimas. „Prasmė reiškia ne tik tai, ką mums reiškia žodžiai, ji taip pat yra tam tikra kryptis arba, filosofiskai kalbant, intencionalumas ir tikslingumas.“ Prasmės forma „gali būti apibrėžta kaip prasmės transformavimo galimybė“⁷.

Suvokdamas reikšmę kaip pasakojimą (plg. Jeano François Lyotard'o „pamatinį pasakojimą“), Greimas aprašo reikšmių transformacijas pagal Vladimiro Proppo atskleistą mitinio pasakojimo modelį. Į naratyvinę schemą įrašoma „gyvenimo prasmė“ ir trys esminės jos instancijos – pasakymo subjekto išbandymai. Kvalifikacinis išbandymas, subjektui suteikiantis galėjimą veikti, išveda jį į gyvenimą. Lemiamasis išbandymas, sujungiantis subjektą su vertės objektu, konkrečia veikla realizuoja subjekto galias. Šlovinamasis išbandymas subjektui suteikia pripažinimą, įprasmina jo veiklą, veiksmo subjektą paverčia būsenos subjektu. Pasirodė, kad tos pačios naratyvinės gramatikos taisyklės galioja įvairiomis reikšmės radimosi sąlygomis: literatūros ir dailės kūrinuose, Evangelijos parabolėse, etinėse nuostatose (iššūkis), aistrų proveržiuose (pyktis), jomis grindžiami net kulinariniai receptai.

⁷ Greimas, 1989, 85, 84, 83.

Kita vertus, suvienodinta aprašymo kalba, veikdama aprašomąjį objektą, unifikuoja „gyvenimo prasmės“ sampratą. Ar kanoninė schema gali aprėpti skirtingų kultūrų prasmės įvairovę? Ar tai nėra tik veikliojo žmogaus ideologijos, itin būdingos indoeuropiečių kultūroms, schematizacija? Analizuodamas lietuvių liaudies pasakas apie bebaimį herojų Greimas prasmę suteikia tik baimės ieškojimui, o ne jos patyrimui (plg. Søren'o Kierkegaard'o *Baimė ir drebėjimą*).

Plečiantis problematikai, einama nuo veiksmo į būsenos semiotiką, nuo netolydumo prie tolydumo, nuo objekto prie subjekto, nuo pasakymo link sakymo. Tokia minties slinktis artima Emile'io Benveniste'o, Michailo Bachtino, Gérard'o Genette'o mąstysenai. Naujajam semiotikos etapui priklauso vėlesnieji Greimo ir jo mokinių tyrinėjimai, apibendrinti antrajame semiotinių terminų žodyno tome⁸.

Veiksmo semiotika grindžiama subjekto ir vertės objekto santykių transformacija. Kanoniškas pasakojimas prasideda subjekto ir vertės objekto disjunkcija, o baigiasi konjunkcija: $S \cup O \rightarrow S \cap O$. Pasaulis suvokiamas kaip netolydus⁹, sudarytas iš opozicijų. Būsenos semiotika pristabdo veiksmo programą. Šiuo atveju naratyvinės programos pagrindas – nebe atliktis, o modalinė naratyvinio subjekto kompetencija: norėjimas, gebėjimas veikti. Bandoma aprašyti modalinių būsenų nestabilumą, moduliacijas, bangavimą.

⁸ Algirdas Julien Greimas, *Du sens II. Essais sémiotiques*, Paris: Le Seuil, 1983; Algirdas-Julien Greimas, *De l'imperfection*, Périgueux: Fanlac, 1987; Algirdas Julien Greimas; Jacques Fontanille, *Sémiotique des passions. Des états de choses aux états d'âme*, Paris: Le Seuil, 1991; Algirdas Julien Greimas; Joseph Courtés, *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, t. 2, Paris: Hachette, 1986.

⁹ Pasak Greimo, naratyvumas yra „netolydumo įsiveržimas į diskursyvinį gyvenimo, istorijos, individo, kultūros nenutrūkstamumą“; Greimas, 1989, 264.

Pasijos – ne mąstymo, o veiksmo priešybė. Mąstomųjų ir jausminių įvykių vieta yra subjekto išsivaizdavimai. Jausminis išpūdis atsiranda tada, kai vienam predikatui tuo pačiu metu ar vienas po kito priskiriami du skirtingi modalumai („Ji nemoka kaip reikiant šokti, bet nežmoniškai to norėtų“). Dėl to atsiranda vidinių semantinių įtampų, reikalaujančių sprendimo. Jausminis išpūdis nėra modalumų suma, bet jų sąveikos ir jų sukeltų įtampų padarinys. Nors ši išpūdį sunku griežčiau apibrėžti (Ericas Landowskis, kaip kadaisė Spinoza, kalba apie „bevardes pasijas“ – *passions sans nom*), vis dėlto ji galima gretinti su kai kuriomis atpažįstamomis jausminėmis būsenomis: nusivylimu, gailėjimu, si, nuoskauda, susierzinimu.

Įtampos laukas tarp subjekto ir objekto apibūdinamas tensyvumo sąvoka, įtraukiančia du matmenis: intensyvumą ir ekstensyvumą. Esaties lauką, kuriame vyksta suvokimas, apibūdina siekiamų suvokti objektų aprėptis ir subjekto pagavos intensyvumas. Pagal kintantį siekinio ir pagavos tensyvumą apibūdinamos įvairios jausmų (*émotion*) ir pasijų moduliacijos, „gyvenimo formos“ (palaima → ilgesys, laukimas → nuobodulys), esatis ir tapsmas, valentingumai ir vertės¹⁰. Kokybinius elementariųjų reikšmės struktūrų skirtumus pakeičia kiekybiniai: ritmo variacijos arba intensyvumo kitimas.

Greta „tensyvinės semiotikos“, linkstančios į griežtą mokslinę metakalbą ir asketišką schematizmą, pogreiminėje semiotikoje ryškėja „estezinė“ kryptis, plėtojanti Greimo studijos *Apie netobulumą* išvalgas. Ši kryptis ryškina kokybinius jutimiškų reikšmės apraiškų skirtumus, jų jausminį „užkrėtimą“, jutimines ritminių ar intensyviųjų variacijų pasekmes, kurios lydi, su-

stiprina ar moduliuoja pamatinių kokybinių skirtumų žaismą¹¹. Tokiuose tyrinėjimuose estezė suvokiama kaip ypatinga jutiminė patirtis, vienkartinis pasaulio atsiskleidimas, nepriklausantis nuo išankstinių kodų. Per estezę atsiveria tiesioginė daiktų esatis, tiesioginis jutiminis santykis su aplinka, neslegiamas išprotauto žinojimo. Tai regėjimas nesamprotaujant (*voir sans savoir*).

Greimo veikalas *Apie netobulumą* suteikia pagrindą dvejopai estezės interpretacijai. Pirmoji – romantinė ir katastrofistinė. Iš pradžių stokos situacija (kasdienybės lėkštumas, amžinas *to paties* kartojimasis), po to efemeriškas ekstazės mirksnis, sukeltas netikėto susidūrimo su jumiška *kito* esatimi. Po palaimingo lūžio neišvengiamai grįžtama į pradinę padėtį, bereikšmi nudėvėtų daiktų pasaulį. Svaiginantis estetinis išgyvenimas, visiškas subjekto ir pasaulio susiliejimas priešinamas įkyrėjusiai kasdienybei, į kurią po šio „trumpo tvykstelėjimo“ vėl panyra subjektas. Mezgamas kategoriškų priešybių tinklas: pats / kitas, kasdienybė / lūžis, įprastumas / apakinimas, mirtis / gyvybė, beprasmybė / prasmė. Banalusis pasaulis, beviltiškai tapatus pats sau, nepalieka vietos nuostabai, *kitoniškumui* ir todėl neturi prasmės. Prasmės pilnatvė yra nedaloma, ji galima tik įžengus į kitą pasaulį, beveik nepasiekiamą, vos nujaučiamą, bet įgyjantį prasmę ir ja apakinantį – kaip tik dėl to, kad, kitaip nei rutiniška, nudėvėta, kiaurai pažįstama aplinka, jis yra *grynojo kitoniškumo* pasaulis. Tokia estezės interpretacija artima ortodoksiniam struktūralizmui: prasmės pasirodymo sąlygos iš anksto numatytos, pasaulis stebinčiajam žvilgsniui atsiveria kaip paviršius,

¹⁰ Jacques Fontanille; Claude Zilberberg, *Tension et signification*, Liège: Mardaga, 1998.

¹¹ Eric Landowski, «Prolégomènes à une théorie du double principe d'efficience de la discursivité», *Nouveaux Actes Sémiotiques* 91, 2004, 5–12.

perskaitomas mechaniškai taikant skirtybių sistemą. Bet tokią interpretaciją siūlo ir Arvydas Šliogeris, šiaip gana skeptiškai vertinąs standartinę Greimo semiotiką.

Antroji estezės interpretacija – konstruktyvistinė, iškelianti estetinio vyksmo tęstinumą: nuolatinė subjekto ir objekto sąveika kuria ir keičia abi puses. Subjektas suranda savąjį buvimo pasaulyje būdą, jutimiškai įsavinamas kito (subjekto, objekto, pasaulio) patirtį. Pasaulis pasitinka subjektą dar nesuskaidytas kategorinėmis priešybėmis arba nebeišsitenkantis jų tinkle. Nei subjektas, nei jo siekiamas objektas, nei jų sąryšio prasmė nėra įsteigiami iš anksto ir visam laikui. Atsirandanti prasmė priklauso nuo subjekto gebėjimo priimti jam atsiskleidžiantį pasaulį. Pasaulio reikšmės ne tik suvokiamos ir mąstomos, bet ir emociškai išgyvenamos¹².

Kelis raidos etapus perėjo ir Tartu-Maskvos semiotinė mokykla. „Standartinei“ semiotikai atstovauja Lotmano „Struktūrinės poetikos pasiskaitos“ ir vėlesni pertvarkyti bei praplėsti jų variantai¹³. Pateikdamas savąjį semiotikos projektą Lotmanas kelia meno kaip kitos, svetimos, kalbos problemą. Meno kalbos ir natūraliosios kalbos santykiams, jų panašumams ir skirtumams aptarti vartojamas *antrinės modeliuojančiosios sistemos* terminas, tapęs savotiška Tartu mokyklos emblema.

Antrinėmis modeliuojančiosiomis sistemomis Lotmanas siūlė vadinti kalbos ženklų pavyzdžiu tvarkomas komunikacines struktūras, veikiančias kaip natūraliosios kalbos (pirminės sistemos) antstatas. Joms priskiriamos ir žodinės išraiškos (mitai, religiniai ar etiniai tekstai,

literatūra), ir nežodiniai reikšmės dariniai (ritualai, papročiai, muzika), ir simbolinės (architektūra, lyrika, abstrakčioji dailė), ir ikoninės (figūrinė dailė, mimetinė literatūra) sistemos. Šis terminas, susiedamas procesą (dalyvis „modeliuojančioji“) ir „sistemą“, yra artimas prancūzų semiotikų *diskursui*, kuris apibrėžiamas kaip „sistemą suponuojantis procesas“¹⁴. Reikšmė, atsirandanti dviem sistemoms veikiant viena kita, suvokiama kaip dinamiškas judesys: „Turinio problema visuomet yra perkodavimo problema“¹⁵.

Lotmanas (kitaip nei Greimas) nepaliko vieningą metakalbą įtvirtinančio terminų žodyno. Tie patys terminai jo paties ar jo bendradarbių straipsniuose vartojami įvairiomis prasmėmis. Ieškant mokslinės metakalbos, bendros įvairioms humanitarinėms disciplinoms, orientuojamasi į struktūrinę kalbotyrą ir anuomet madingą kibernetiką. Literatūros (ir kitų menų) kūriniai aprašomi kaip pranešimai – tekstai, išreikšti komunikacijos partneriams bendra kalba. Jos kodas atpažįstamas iš dvišalių teksto elementų santykių – diferencinių nuotolių tarp struktūrą sudarančių terminų. Universaliais teksto aprašymo principais laikoma lygmenų hierarchija ir dvinarės opozicijos kiekviename lygmenyje. Kaip natūralioji kalba aprėpia visą kultūrą, taip imanentinis, nuo užtekstinės tikrovės atskirtas meninis tekstas modeliuoja visą. Daugiamatė ir beribė pasaulio erdvė, suglausta į dvimatę ir ribotą teksto erdvę, tampa specifine to teksto kalba.

Apie 1980-uosius požiūrį į tekstą kaip kalbos apraišką Lotmano semiotikoje keičia teksto, kuris pats kuria savo kalbą, samprata. Tekstas vertinamas ne kaip uždara, savaranki, sin-

¹² Eric Landowski, «Saveur de l'autre», *Texte* 23–24, 1998, 22–32.

¹³ Юрий Лотман, *Структура художественного текста*, Москва: Искусство, 1970; Юрий Лотман, *Анализ поэтического текста*, Ленинград: Просвещение, 1972.

¹⁴ Greimas; Courtés, 1979, 105.

¹⁵ Лотман, 1970, 48. Plg. analogišką Greimo pateiktą reikšmės apibrėžimą: Greimas, 1989, 81.

chroniška sistema, o kaip pasakymas, neatsiejamas nuo sakymo situacijos ir sakymo atminties, išsaugotos vidinėje pasakymo struktūroje. Nuo *antrinių modeliujančiųjų sistemų* aprašymo einama prie *kultūros semiotikos*.

Vėlyvuosiuose Lotmano darbuose *kultūros* terminas vartojamas dviem reikšmėmis. Viena vertus, tai – universalus semiotikos objektas, sistemų (tekstų) sistema. Kita vertus, tai – meta-terminas, taikomas įvairių tekstinių darinių funkcijoms aprašyti. Kultūra, aprašoma kaip metakalba, suvokiama kaip kolektyvinis intelektas, kompensuojantis individualios sąmonės trūkumus.

Kultūros semiotiko požiūriu, tam, kad koks nors pranešimas galėtų būti apibrėžiamas kaip „tekstas“, jis turi būti mažiausiai du kartus užkoduotas. Homogeniškas viena kalbis tekstas gali būti sukurtas tik dirbtine kalba: šiuo atveju informacijos siuntėjo ir priėmėjo kodai absoliučiai sutampa. Kai informaciją vienas kitam perduoda ne dirbtinio proto prietaisai (kompiuteriai), o kompetentingi individai, kiekvienas jų kalba savo kalba. Tekstas, atsakęs išankstinės prasmės apibūtinimą, tampa „maštanti struktūra“.

Naujas reikšmes generuoja asimetrinės struktūros. Esminiais semiosferos – erdvės, kurioje vyksta semiozė – bruožais Lotmanas laiko ribiškumą ir netolydumą. Kaip gyvi organizmai saulės energiją perkeičia į gyvybinius procesus, taip semiosfera į savo kalbą verčia nesemiotinio užribio tekstus, duotybes paverčia pranešimais, entropiją – informacija. Vidinėje semiozės erdvėje išsiskiria intensyvūs semiozės branduoliai ir ekstensyvi periferija, įtampos židiniai ir atvangos laukas, rungiasi trauka ir atostūmis. Grandininė semiozės reakcija virsta informacine minties energija.

Semiosferos atsiribojimas nuo ją supančios užsemiotinės erdvės leidžia gretinti tekstų ir as-

menybių semiotines charakteristikas. Bet kurio lygmens tekstą galima apibūdinti kaip semiotinę asmenybę, o asmenybę bet kuriame sociokultūriniame lygmenyje vertinti kaip tekstą. Semiotinei asmenybei būtinas partneris – kitos sąmonės atstovo, kitaip skaitančio pasaulį ir tekstus, simuliakras. Asmenybių sąveika keičia abudialogo partnerius. Kita sąmonė, paneigdamasave, liaujasi būti *kita*, o save su semiosferos branduoliu tapatinantis subjektas, veikiamas *kito*, liaujasi būti savimi. Dialoginė semiosferos samprata artima Greimo sekėjų *estezinei semiotikai*.

Paskutinio savo paties redaguoto semiotinių darbų tomo pratarmėje Lotmanas rašė: „Per pastaruosius dešimtmečius semiotika pasikeitė. Vienas laimėjimų jos nelengvame kelyje yra sąjunga su istorija. Istorijos pažinimas pasidarė semiotinis, o semiotinis mąstymas įgijo istorinių bruožų“¹⁶. Lotmaną itin domino kultūros pertrūkio, istorijos lūžių problema, galimybė nuspėti ateitį. Tolydžioje istorijos raidoje jis išskiria pervartų, nenuspėjamo atsisakojimo (bifurkacijos) taškus.

Mokslinės teorijos gyvybingumo kriterijumi Lotmanas laikė jos gebėjimą keistis drauge su kintančiu pasauliu: „Mokslinės idėjos nustoja gyvavusios, kai jų skelbėjai atiduoda visas savo jėgas tam, kad išsaugotų principų grynumą. Išminties simbolis – gyvatė auga, išnirdama iš senos odos. Idėjos taip pat rutuliojasi peraugdamos pačios save“¹⁷. Jis manė, kad po jo mirties tęsti semiotinių darbų leidinį *Σημιωτική* nebūtų prasmės: kuris nors iš jaunesniųjų kolegų ga-

¹⁶ Труды по знаковым системам 25, Tartu, 1992, 3.

¹⁷ Юрий Лотман, «Заметки о тартуских семиотических изданиях», Труды по русской литературе и семиотике кафедры русской литературы Тартуского университета. 1958–1990. Указатель содержания, Тарту, 1991, 92.

lėtų pradėti naują seriją. Tačiau jaunesnieji kolegos nutarė kitaip – 1998 m. serija atnaujinama, tiesa, jau su angliška paantrašte (*Sign Systems Studies*). Į semiosferos erdvę čia įtraukiamas žmogaus ir gamtos dialogas (ekosemiotika) ir semiozės reiškiniai gyvojoje gamtoje (biosemiotika). Lotmano kultūrologija papildoma Tartu universiteto auklėtinio Jakobo von Uexküllio (1864–1944) biosemiotinėmis idėjomis. Šios „estiškos sąsajos“¹⁸ tarsi sumažina koherentiškos metakalbos stoką.

Epistemologinio apsisprendimo problema ir toliau lieka europinės ir amerikinės semiotikos susikalbėjimo kliuvinys. Vieni ženklo reikšmę suvokia kaip tam tikrą mentalinę struktūrą (signifikatą), semantinių požymių visumą (intensionalą), kiti – kaip nekalbinę nuorodą (referentą), išorinio pasaulio daiktų visumą (ekstensionalą). Europinė mintis pirmąją ženklo interpretavimo tradiciją pradeda nuo Aristotelio ir tęsia iki vėlyvosios scholastikos laikų, antrajai kryptčiai atstovauja Viduramžių nominalizmas ir įvairios empirizmo bei pozityvizmo atmainos. Pirmoji tradicija veda link Saussure'o signifikanto (akustinio vaizdo) ir signifikato (sąvokos) dvišalių santykių, antroji – link Peirce'o trikampio (žeklas–reikšmė–referentas), už kurio iš tikrųjų slypi penkiabriaunis darinys: žeklas (reprezentamenas), dinaminis objektas, tiesioginis objektas, interpretantė, pagrindas (*ground*).

Populiariai komentuodamas Peirce'o semiotiką, Eco nurodo referento sąvokos paradoksalumą semiozės procese. Knygoje *Kantas ir ančiasnapis* (1997) papasakota tokia istorija:

Du broliai dvyniai – Johnas ir Bobas Hyde'ai, baigę medicinos studijas, įkuria kliniką daktaro

Jekylo vardu. Kas antrą dieną vienas iš dvynių atlieka daktaro pareigas, o kitas, užsidaręs namuose, valgo konservus ir žiūri televizorių. Grįžęs iš klinikos dvynys smulkiai papasakoja broliui, kas tą dieną nutiko, kad šis kitą dieną galėtų pratęsti jo veiklą. Kai Johnas, dirbdamas klinikoje, užmezga meilės romaną su Mary, kitą dieną šį romaną tęsia Bobas. Abu dvyniai įsimyli Mary, o Mary įsitikinusi, kad myli dr. Jekyllą. Kai Mary pasakoja draugei apie savo meilės nuotykius, vieną dieną pasakojimo referentas (ekstensionalas) yra Bobas, kitą Johnas, o intensionalas lieka tas pats – dr. Jekyllas. Daktaro pacientai, pakaitomis bendraudami su dviem broliais, taip pat turi galvoje ne du skirtingus asmenis, o vieną socialinės komedijos aktorių, kurio savybes gali išvardyti.

Sykį Johnas suklumpa ant klinikos laiptų, ir jam skyla kulkšnis. Jis nuvyksta į ligoninę pas dr. Holmesą, kuris padaro rentgenogramą ir sugipsuoja koją. Kruopščiai išstudijavęs rentgenogramą, Bobas plaktuku įskelia savo kulkšnį, sugipsuoja ir kitą dieną nueina į ligoninę. Skrupulingasis Holmesas pastebi, kad skirtingomis dienomis darytos kraujo analizės nesutampa. Broliai visaip bando pergudrauti Holmesą, bet šis, pradėjęs įtarinėti, spendžia naujas medicininės pinkles. Holmesą persekioja manija rasti ontologinį referentą. Jeigu Mary susilauktų kūdikio, jam tikriausiai iškiltų analogiška problema – kuris iš dviejų dr. Jekylo įsikūnijimų yra vaiko tėvas. Holmesas (kaip ir Peirce'as) yra įsitikinęs, kad, atrandant vis naujus referencinius skirtumus, galima priartėti prie savaime esančio Daikto.¹⁹

Jekylo paradoksas kyla iš to, kad Eco, kaip ir Peirce'as, semantinį aktą tapatina su percepcijos aktu. Spragą tarp intensionalo ir ekstensionalo įveikia sakymo pakopa. Daiktuose nėra reikšmės: daiktai tiesiog yra. Reikšmė atsiranda ne iš tiesioginio minties konfrontavimo su

¹⁸ Thomas A. Sebeok, „The Estonian connection“, *Sign Systems Studies* 26, 1998, 20–41.

¹⁹ Umberto Eco, *Kant et l'ornithorynque*, Paris: Grasset, 1998, 423–429.

tikrove, bet iš tarpsubjektinių derybų. Tarp suvokimo ir reikšmės įsiterpia kalba – ne kaip paprastas pasaulio įvardijimas, o kaip intencionalus pasaulio siekis. Nuo percepcijos į reikšmę einama per sakytojo ir sakymo adresato kalbinius mainus.

Europinės ir amerikinės semiotikos polemika palaiko siužeto intrigą suomių semiotiko Eero Tarasti romane *Profesorius Amforto paslaptis*²⁰. Romano veiksmas vyksta XXI a. utopinėje Americana valstybėje po Europą ištikusios Didžiosios katastrofos. Semioginę

²⁰ Eero Tarasti, *Le secret du professeur Amfortas*, traduit du finlandais par M. Kuusimäki, Paris: L'Harmattan, 2000.

valstybę valdo moterys ir semiotikai. Dėl valdžios rungtis Northfieldo ir Southfieldo universitetai. Pirmajame išpažįstama Charles'o Pierce'o semiotika, antrajame skleidžiamos Juliaus Grimaldo semiotinės idėjos. Amfortas, žadą praradęs paskutinis išnykstančios žmonių rūšies atstovas, pristatomas kaip šio Paryžiaus profesoriaus, kilusio iš Lietuvos, mokinys. Southfieldo universitete yra ir Semiosferos šventykla, primenanti „didįjį praėjusio amžiaus semiotiką Jurijų Michailovičių“. Žaisdamas dviejų konkuruojančių disciplinų priešprieša, pasakotojas simpatizuoja Paryžiaus mokyklai. Romano epilogė pranešama, kad sukilę prieš prievarta diegiamą amerikinę semiotiką, Northfieldo studentai pereina į jos priešininkų pusę.

SÉMIOLOGIE EUROPÉENNE D'AUJOURD'HUI

Kęstutis Nastopka

Résumé

Dans le champ sémiotique, deux approches épistémologiques se distinguent : sémiotique européenne et sémiotique américaine. La sémiotique européenne, issue de la théorie du signe linguistique de Ferdinand de Saussure, dans les années 1960 voit se former deux écoles indépendantes : celle de Paris (de Greimas) et celle de Tartou-Moscou (de Lotman).

La sémiotique dite « standard » de Greimas présente une théorie du discours envisagé comme un tout de signification. En comprenant la signification comme un processus, Greimas décrit les transformations des significations d'après le modèle du discours mythique élaboré par Vladimir Propp. Le monde est traité comme discontinu et composé d'oppositions. Dans les années 1980 l'école greimasienne passe de la sémiotique de faire à celle d'état, de la discontinuité à la continuité, de l'objet au sujet, de l'énoncé à l'énonciation. Dans la sémiotique des passions au centre du programme narratif se trouve une compétence modale du sujet. Ces derniers temps, parmi les héritiers de Greimas, à côté de la *sémiotique tensive* qui choisit un métalangage savant et des schématisations un peu arides, apparaît une *sémiotique esthétique*, issue de *De l'imperfection* de Greimas.

Le concept de *systèmes modelants secondaires* est devenu une sorte d'emblème de l'école de Tartou. Ce terme détermine des structures communicatives différentes, organisées d'après le modèle des signes linguistiques. A la recherche d'un métalangage scientifique, commun aux diverses disciplines humaines, on s'oriente vers la linguistique structurale et la théorie de l'information. Autour de l'année 1980, dans la sémiotique de Lotman la conception du texte comme une manifestation de la langue est changée par celle du texte qui produit sa propre langue. Le texte est considéré non plus comme un système autonome, synchronique mais comme un énoncé, inséparable de la mémoire d'énonciation. De la description des *systèmes modelants secondaires* on se tourne vers la *sémiotique de culture*. Le bornage des frontières et la discontinuité sont traités comme des éléments essentiels de la *sémiosphère*, c'est-à-dire, de l'espace où se réalise la sémosis.

Dans l'article, c'est le choix épistémologique qui est considéré comme une pierre d'achoppement d'un accord entre la sémiotique européenne et celle américaine. Les uns comprennent la signification comme une certaine structure mentale (*signifié*) ou comme un ensemble des traits sémantiques (*intension*), les autres la conçoivent comme un *référent* non-linguistique ou comme un ensemble des objets du monde

extérieur (*extension*). La brèche entre l'intension et l'extension peut être remplie par l'instance de l'énonciation. Entre la perception et la signification s'intercale le langage comme une visée intentionnelle du monde. En examinant le rapport entre deux sémiotiques on a recours à l'ouvrage d'Umberto Eco *Kant et l'ornithorynque* et au roman *Le secret du professeur Amfortas* d'Eero Tarasti.

Gauta 2004 02 02
Priimta publikuoti 2004 02 18

Autoriaus adresas:
Vilniaus universitetas
Literatūros istorijos ir teorijos katedra
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius
El. paštas: kestutis@osf.lt